

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ РЕЛІГІЙНИХ ПОЧУТТІВ У ЛИСТАХ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті досліджується вербалізація релігійних почуттів в епістолярії Т. Шевченка. Листи уможливають найбільш повне відтворення психологічного портрету їх адресанта. У листах Т. Шевченка постає як елітарна мовна особистість, що глибоко вірує в Господа, його епізодична критична характеристика Всевишнього пов'язана з традиціями українського народу. Найбільш активно Т. Шевченко омовлює такі релігійні почуття, як боголюбство, богобійність, смирення та ін. у період заслання, коли він зазнав значної психо-емоційної трансформації світогляду. У мовному вираженні релігійних почуттів провідну роль відіграє вербалізація суміжних релігійних концептів «Бог», «молитва» та ін.

Ключові слова: релігійний концепт, епістолярій, вербалізація концепту, релігійні почуття, психологічний портрет, мовна особистість.

Поддубная Н.В. *Вербализация религиозных чувств в письмах Тараса Шевченко. В статье исследуется вербализация религиозных чувств в эпистолярии Т. Шевченко. Письма дают возможность наиболее полно воссоздать психологический портрет адресанта. В письмах Т. Шевченко представляется как элитарная языковая личность, глубоко верующая в Господа, его эпизодическая критическая характеристика Всевышнего связана с традициями украинского народа. Наиболее активно Т. Шевченко вербализирует такие религиозные чувства, как боголюбие, богобоязнь, смирение и др. в период ссылки, когда он претерпел значительную психо-эмоциональную трансформацию мировоззрения. В языковом выражении религиозных чувств ведущую роль играет вербализация смежных концептов «Бог», «молитва» и др.*

Ключевые слова: религиозный концепт, эпистолярий, вербализация концепта, религиозные чувства, психологический портрет, языковая личность.

Piddubna N.V. *Verbalization of Religious Feelings in Taras Shevchenko's Letters. For modern anthropocentric polyfunctional linguistics particular interest is the specificity of concept-sphere components verbalization "Religion" in epistolary texts of famous Ukrainian writers, which makes it possible a better understanding of their linguistic peculiarities, disclosure of their mental world through the prism of language. Letters allow us to reproduce accurately the psychological portrait of its author.*

The concepts "emotions" and "feelings" are terminology different, but interrelated. Such feelings as love to God, reverence, humility etc. are related to the religious ones.

In Shevchenko's letters there appears a linguistic identity that deeply believes in the Lord. Representation of a particular concept through its paradigmatic relations of its lexeme-verbalizers of adjoining concepts is effective to express T. Shevchenko's certain religious feeling. For example, the most expressive feeling is the verbalization of love to God, piety through linguistic means of representation of the religious concept "God" as one of the most actively verbalized by traditional for Ukrainian lingual culture and religious texts synonymous descriptions that glorify God: merciful God; the great God; living God and others. Part of this lexical layer is used as phraseological traditional speech etiquette formulae (God forbid, God forbid, the same God etc.) which prove traditional religious feelings for Ukrainian people and Shevchenko as their specific member — a deep love to God and piety.

Shevchenko's religious feelings are clearly manifested during the exile, when spiritual rebirth of Poet happens through the suffering.

Concept-feeling "humility" is verbalized through religious concept "prayer" verbally presented by lexemes prayer, pray. T. Shevchenko as a person with a high level of religious expression turned to the prayer in various situations. It is also thanks to the Lord even for suffering, which is the highest disclosure of ascetic is humility.

Keywords: linguistic identity, religious concept, religious feeling, verbalization.

Для сучасної поліфункційної антропоцентрично зорієнтованої лінгвістики дедалі більш актуальними стають питання відображення внутрішнього світу людини, зокрема її психіки, мовними засобами. На вагомості з'ясування особливостей омовлення почуттів та емоцій з метою розкриття механізмів їх усвідомлення звертають увагу не лише лінгвісти, але й психологи, зокрема П. Якобсон зауважує, що «... процес усвідомлення почуття обов'язково передбачає його позначення, назву його відповідним словом; лише в такому разі певне почуття може бути усвідомлене» [12: 41].

Особливий інтерес становить специфіка вірбалізації складників концептосфери «Релігія» у творах українських знакових письменників, що уможливує більш глибоке розуміння їх як мовних особистостей (МО), відтак, розкриття їхнього психічного світу крізь призму мови, адже, як зазначив Ю. Караулов, МО є тією «наскрізною ідеєю, яка <...> пронизує всі аспекти вивчення мови й одночасно руйнує межі між дисциплінами, що вивчають людину, оскільки не можна вивчати людину поза її мовою» [4: 3]. Однак попри активність досліджень еґо-тестів, на сьогодні недостатньо вивченим залишається як епістолярна спадщина Т. Шевченка загалом, так і проблема вербалізації у ній релігійних концептів зокрема, а саме релігійних почуттів, що й зумовлює актуальність цієї статті.

На сьогодні наявна низка фундаментальних праць, предметом дослідження яких є омовлення чуттєво-емоційної сфери людини, що засвідчують роботи Н. Арутюнової, І. Баженової, А. Вежбицької, С. Воркачова, В. Шаховського, М. Красавського, М. Голованівської, Н. Лук'янової, В. Сліпецької та ін. Питання взаємозв'язку мови й релігії, відбиття релігійної картини світу в мові, зокрема вербалізація ключових культурно значущих релігійних концептів, в останні десятиліття привертають усе більшу увагу, оскільки їх розробка тривалий час перебувала на периферії наукових досліджень, зокрема проблему концептуалізації сакральної сфери розробляє Л. Вороновська, вивчаючи вербалізацію етнічних архетипів у релігійному житті українців; К. Сімович – семантику архетипу «хрест» в українській мові; О. Ясіновська – морально-етичну лексику Нового Заповіту в ракурсі когнітивної лінгвістики; М. Скаб – концептуалізацію сакральної сфери на матеріалі концепту «Душа»; П. Мацьків – концепту «Бог», Т. Вільчинська – концепти «Бог», «Богородиця», «Пророк» (на матеріалі поезії XVII–XX ст.); Н. Венжинович – концептуалізацію сакральної сфери засобами фразеології; О. Дзера – специфіку відтворення біблеїзмів, що функціують у поезії Т. Шевченка, у перекладі англійською мовою тощо.

«Мовний світ листів» в українському мовознавстві досліджують О. Антіпов, С. Богдан, Н. Журавльова, Л. Лисак, Т. Космеда, Л. Марчук, Л. Мацько, В. Мозгунов, К. Фурсова та ін.

Епістолярна спадщина Кобзаря не має комплексного монографічного дослідження, хоч постійно перебуває у фокусі уваги науковців, зокрема таких, як Л. Башманівська, Ю. Безхутрий, В. Калашник, М. Філон, М. Коцюбинська, С. Богдан, А. Льків, К. Ленець, Ж. Ляхова, М. Мозер, В. Русанівський, І. Светлишева, П. Тимошенко, А. Шаповалова та ін.

Епістолярій, безперечно, є неоціненним матеріалом для розвитку психолінгвістики, становлення лінгвоперсоналогії, оскільки листи дають змогу достовірно відтворити психологічний портрет його автора: «Ступінь напоєння, «напоєння» авторським «я» в листах дуже високий, порівняний хіба що зі щоденником» [7:31].

Мета цієї розвідки – дослідження мовного вираження окремих релігійних почуттів в епістолярії Т. Шевченка. Для її розв'язку необхідно: 1) визначити лексико-семантичні групи релігійної лексики, що актуалізовані в листах Т. Шевченка; 2) з'ясувати засоби омовлення релігійних почуттів в епістолярії Кобзаря.

Науковці, як правило, термінологічно розмежовують поняття «емоції» й «почуття», зазначаючи, що емоція – це «суб'єктивне оцінне ставлення індивіда до певного предмета чи явища, що позначене якістю й інтенсивністю. Почуття – емоційний стан, що дорівнює сукупності X-числа емоцій, що їх переживає індивід певний час, тобто характеризується тривалістю й спрямованістю на конкретний об'єкт» [1: 102]. Л. Вільмс акцентує увагу на взаємозв'язку зазначених понять, що зумовлює доцільність використання в процесі лінгвістичного аналізу емоцій і почуттів теоретичних положень В. Шаховського як засновника напряму лінгвоемоціології в російській мовознавчій школі.

Поняття «релігійні почуття» в сучасній психології як окремий різновид почуттів не розглядаються. Однак, видається, використання цього терміна, запроваджене Д. Овсянником-Куликовським, є слушним. Названий дослідник виокремлює почуття, що мотивуються совістю людини, її моральністю. Це своєрідний «моральний імператив», який, на думку вченого, є категорією вищого гатунку, що ґрунтується не на поняттях, а на судженні [9: 43]. Очевидно, до релігійних насамперед можна віднести такі почуття, як любов до Бога, богобійність, благоговіння, смирення та ін.

Усупереч постульованим упродовж багатьох років офіційною наукою догмам, згідно з якими Т. Шевченко нібито був богоборцем, сучасні дослідження доводять, що поет був глибоко релігійною людиною, його ж миттєва критична характеристика Всевишнього пояснюється короткотривалими емоціями й послідовно відтворює традицію, що має місце в лінгвокультурному українському просторі. Однак саме «Кобзар» називають молитвою, безпосереднім діалогом людини з Богом.

У листах Т. Шевченка постає як елітарна МО, що глибоко вірує в Господа. Глибокі релігійні почуття, переживання були притаманні поету, оскільки він мав афективно-екзальтований тип психіки: «Любов до музики, мистецтва, природи, переживання релігійного плану – усе це здатне захопити екзальтовану людину до глибини душі. Інший полюс реакції – межева вразливості із приводу якихось сумних фактів» [2: 6].

До лексико-семантичних груп, актуалізованих у листах Т. Шевченка, належать номінації: 1) іменники на позначення Господа – *Бог, Чоловіколюбче* та похідні від них прикметники: *Божий, божественний, божеський* та ін.; 2) релігійних дій, зокрема і з комунікативної сфери, що репрезентовані лексемами *молитва, молитися, помолитися, віра, вірувати*; 3) свят, часових

періодів, дій, з ними пов'язаних, їхніх атрибутів *Різдво, Святвечір, Святки, Різдвяні святки, колядувати, колядка, Водохреще, Великдень, Паска, Страшний тиждень, Зелені святки, Байрам, ніст, Пилипівка, Покрова, М'ясниці, писанка* та ін.; 4) релігійних обрядів і таїнств: *сповідатися, висповідатися, говіти, воскреснути, жертвоприношення, благословення, заутрення*; 5) релігійних характеристик та ознак: *християнин, християнський, по-християнськи, хрещений, святий* та ін.; 6) релігійних споруд і їхніх частин: *церква, собор, храм, іконостас, келія*; 7) духовних осіб, представників різних конфесій та угруповань і похідні від них прикметники: *схимник, ксьондз, оїтес prefect*; 8) сакральних текстів і лексем, похідних від них, як-от: *євангелський, панегірик, псалми, Новий Завіт, Біблія, Євангеліє*; 9) представників потойбіччя: *ангел, чорт, нечистий, сатана*; 10) протилежних просторових частин потойбічного світу: *рай, Едем, чистилище, пекло*; 11) біблійних героїв, святих та похідні від них: *Лазар, Давид, св. Федір Тирон; великомученик Георгій, іродів* тощо.

Листи Т. Шевченка насичені біблійними цитатами, ремінісценціями, фразеологізмами (*співати Лазаря, нести хрест, мов Іов на гноїщі, хліб насущний, почити в Бозі* та ін.). Для опису омовленого Т. Шевченком того чи того релігійного почуття ефективним є репрезентація певного концепту через парадигматичні відношення його лексем-вербалізаторів з лексемами-вербалізаторами концептів, суміжних до досліджуваного [10: 217]. Такі концепти не синонімізуються, але тісно стикаються, й через ці зіткнення уможливується глибше з'ясування суттєвих ознак складників концепту.

Одним із найбільш активно вербалізованих релігійних концептів в епістолярії Кобзаря є концепт «Бог», що його поет номінує традиційними для української лінгвокультури й релігійних творів, що звеличують Бога, синонімічними дескрипціями: *милосердний Бог; великий Бог; живий Бог; милий Бог; Всемогутній Бог; святий Бог; милосердний Господь; наш помічник і серцевідець; святий; Чоловіколюбець; Всемогутній чоловіколюбець; Всемогутній создатель вселенної; Всемогутній і премилосердний Господь* та ін. Безумовно, певна частина цього лексичного шару вжита Т. Шевченком у складі традиційних мовленнєвих етикетних формул (*крий боже, дай Боже, ей же богу* тощо), більшість із яких є фразеологізованими, а теоніми *Бог, Господь*, уживані в них, зазнають делексікалізації, для якої характерні інтер'єктивні процеси: пропуск розділових знаків, написання слова *Бог* з малої літери, утворення видозмінених похідних теонімів [5:125]. Такі фразеологізовані вирази засвідчують традиційні для українського народу й самого Т. Шевченка, його питомого представника, релігійні почуття — глибоку любов до Бога та богобійність, порівн.: «Шевченко як носій української буттєвості насамперед через призму народного бачення сприймає християнську традицію, і від неї творить власний світогляд. Відтак, на рівні універсального християнська мораль у творах Шевченка збагачується та історично конкретизується в національному переживанні екзистенції» [13: 9]. Активне використання в листах Т. Шевченка фразеологізованих, переважно вигуківих, звернень до Божої сили певною мірою зумовлене тенденцією до писемного фіксування «живої» народної мови, прагненням максимально інтимізувати епістолярне спілкування.

Приклади їхнього вживання репрезентують загальнонародну картину світу, порівн.: усталені етикетні формули в дискурсі «*я тобі, як Богу вірю*» [8: 115] є не лише даниною традиції, а й, очевидно, найкращою вербальною демонстрацією довіри й приязні Т. Шевченка в цьому разі до Бр. Залеського, а також імпліцитним зізнанням: «довіра до Бога – найвищий ступінь довіри».

Шевченко не сперечається з Господом а, навпаки, виявляє любов і шану до нього, як, напр., це репрезентовано в листі до брата Микити 1839 р.: <...> *слава Богу милосердному, жив і здоров, учуся малювать. <...> живу, учусь, нікому не кланяюсь і нікого не боюсь, окрім Бога* [8: 54].

Особливо виразно виявляються релігійні почуття Т. Шевченка в період «мертвого часу» – у засланні, – коли він змушений був через страждання багато чого переосмислити. Очевидно, у цей період відбувається духовне переродження Кобзаря, його друге народження – «народження згори»: «народження в духові обмежило Шевченкову критично-інтелектуальну активність і врівноважило її на користь духовного прозіння» [13: 200]. Яскравими виявами цього переродження є почуття *смирення, покладання на Божу волю* і, як наслідок, – душевний спокій: *Да, Варвара Николаевна, я сам удивляюсь моему превращению, у меня теперь почти нет грусти, ни радости, зато есть мир душевный, моральное спокойствие до рыбьего хладнокровия. Грядущее для меня как будто не существует, ужели постоянные несчастья могут так печально переработать человека? Да, это так. Я теперь совершенная изнанка бывшего Шевченка, и благодарю Бога* [8: 90]. Дослідники підкреслюють: «Інтелект митця внаслідок тривалого страждання й читання Біблії та іншої релігійної літератури наповнився тихим і водночас динамічним Словом Христа. Це й був духовний стан, що його Шевченко психологічно відчув як “виворіт”» [13: 201-202].

Цілком очевидна динаміка змін почуттів Т. Шевченка – від відчаю до смирення, порівн. два листи до одного й того ж адресата А. Лизогуба, написані 1848 р., і, відповідно, 1852 р.: *Боже мій! Боже мій! Який тяжкий та довгий рік! Та дарма. Бог поміг, минув-таки* [8: 86] і *Не пишу вам ничего о самом себе, потому что нет хорошего материала для повествования. А описывать скверную мою долю тошно и грешно, по-моему. Это все равно, что роптать на Бога. Пускай себе тянется жизнь моя невеселая, как мне Бог дал* [8:103].

Як бачимо, в уривку з першого листа повтором багатозначного вигука *Боже мій!*, що може вживатися на позначення різних, переважно позитивних емоцій, виражається якраз одна з базових негативних емоцій – сум, песимізм. Однак цей вигук, разом із емоцією суму, передає й почуття релігійності, як і низка інших, порівн.: *Боже! Господи! Спасе (заст)! Боже праведний! Господи Боже мій* тощо [6: 86]. У другому ж листі, написаному через чотири роки, вираз *как мне Бог дал* уживається, очевидно, у тому ж значенні, що й фразеологізований вираз *що (як) Бог дасть* – «що буде, те й буде» [СУМ, I, с. 103], тобто передається релігійне почуття смирення. Очевидно, такі рядки на перший погляд дисонують з ідеями, висловленими в деяких ранніх творах Кобзаря, що вербалізують «богоборчі» мотиви. Однак богоборство Т. Шевченка є «етапом, який людина проходить на шляху до примирення з Богом і отримання відповіді на свої головні питання. <...> Шевченко (аналогічно до

Якова чи Йова – Буття 32: 25 – 32, Книга Йова) пережив життєву травму, яка відкрила йому внутрішній шлях до передчуття можливого благословення за умови смирення перед Богом» [13: 93-94].

Концепт-почуття «смирення» вербалізується через інший релігійний концепт «молитва», вербально представлений лексемами *молитва, молитися, помолитися*. Наголосимо, що Т. Шевченко як людина з високим рівнем вияву релігійності звертався до молитви в різних життєвих ситуаціях. Згідно з християнською традицією він молиться за здоров'я й гаразди близьких йому людей, напр., як у листі до А. Лизогуба: *Молюся Богу, щоб послав здоров'я Н.Д. і радість всьому дому вашому* [8: 87]. Молитва за здоров'я ближнього є виявом подяки засланця за турботу про нього, напр., у листі до О. Бодяньського читаємо: *Чи нема в тебе якого-небудь завалючого ледащички екземпляра тієї літописі Величка, якщо маєш, то отдай сьому козачіні, а він мені перешле її, а я о твоїм здоров'ї Богу помолюся* [8: 122]. Кобзар молиться сам і закликає до молитви своїх адресатів, напр., у листі до О. Бодяньського він просить від його імені молитися за упокій душі М. Гоголя: *Оставайся здоровий. Як матимеш гулящий час, то піди в Симонів монастир і за мене помолися Богу на могилі Гоголя за його праведную душу* [8: 123].

Молитва потрібна Т. Шевченку як оберіг від зневіри й відчаю, що демонструє лист до В. Репніної: *Да заменим уныние надеждой и молитвой <...> Молитесь, молитесь, молитва ваша угодна Богу. Она меня оградит от этого страшного бесчувствия, которое уже начинает проникать в мою расслабленную душу* [8: 86], як підтримка перед небезпечною експедицією до Аральського моря зокрема, про що він пише А. Лизогубові: *Спасибі тобі, щирий мій друже, і за папір, і за лист твій, кращий паперу. Папір мені тепер дуже став у пригоді! А лист ще дужче! І тим самим, що мені тепер треба було молитви і щирого дружнього слова, а воно якраз і трапилось, я тепер веселий іду на оте нечкемне море Аральське* [8: 88].

Молитва Т. Шевченка – це подяка Господу навіть за страждання, що є найвищим виявом аскетизму й смирення. Це ілюструє лист до гр. А. Толстої, написаний майже через 10 років заслання (9 січня 1857 р.). Т. Шевченко увиразнює думку про смирення, підкріплюючи її ремінісценцією з Апокаліпсиса (розділ III, вірш 19), порівн.: *Теперь и только теперь я вполне уверовал в слово: "Любя, наказую вы". Теперь только молюся я и благодарю его за бесконечную любовь ко мне, за ниспосланное испытание. Оно очистило, исцелило мое бедное больное сердце. Оно отвело призму от глаз моих, сквозь которую я смотрел на людей и на самого себя. Оно научило меня, как любить врагов и ненавидящих нас. А этому не научит никакая школа, кроме тяжелой школы испытания и продолжительной беседы с самим собою. Я теперь чувствую себя если не совершенным, то по крайней мере безукоризненным христианином. Как золото из огня, как младенец из купели, я выхожу теперь из мрачного чистилища, чтобы начать новый благороднейший путь жизни, и то я называю истинным настоящим счастьем* [8: 158].

Очевидно, має рацію А. Ілків, яка зазначає, що «... найпоширенішим видом молитви, внесеної до тексту листів, є молитва-медитація, характер

інтенції якої – роздуми над шляхом до Бога, до віри, встановлення вербального зв'язку із Творцем, віднаходження метамови між своїм серцем і отим “втраченим раєм”» [3: 158].

Отже, епістолярій Т. Шевченка – це благодатний ґрунт для розуміння внутрішнього світу письменника, його психічних і ментальних особливостей, сприйняття його як мовної особистості. У листах Кобзар постає як істинний християнин, який переживає властиві для віруючого почуття, зокрема *боголюбство*, *смирнення* та ін. Ці та подібні концепти вербалізуються за допомогою відповідних лексем, усталених виразів. Перспективним видається дослідження засобів мовної презентації низки релігійних емоцій в епістолярній спадщині Т. Шевченка.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вільмс Л. Е. Любовь / Л. Е. Вільмс // Антологія концептов / [под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина]. – М. : Гнозис, 2007. – С. 102–111.
2. Генералюк Л. Нотатки до психологічних студій над Шевченком і його творчістю / Л. Генералюк // Слово і час. – 2012. – № 5. – С. 3–19.
3. Льків А. В. Епістолярний образ Тараса Шевченка: символічний підхід / А. В. Льків // Прикарпатський вісник НТШ. Слово. – 2012. – № 2 (18). – С. 19–30.
4. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Караулов Ю. Н. ; [отв. ред. член-корреспондент Д. Н. Шмелев]. – М. : Наука, 1987. – 264 с.
5. Ковтун А. Динаміка особливостей релігійних найменувань у зверненому мовленні українців / А. Ковтун // Волинь філологічна: текст і контекст. Лінгвостилістика ХХІ століття: стан і перспективи : зб. наук. пр. / упор. І. П. Левчук. – Луцьк : Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки, 2013. – Вип. 15. – С. 120–131.
6. Космеда Т. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики : [моногр.] / Тетяна Космеда. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 349 с.
7. Коцюбинська М. Х. Листи і люди: роздуми про епістолярну творчість / Михайлина Коцюбинська. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. – С. 584. – (Бібліотека Шевченківського комітету).
8. Листування Тараса Шевченка / за ред. С. Єфремова. – Репр. вид. – Черкаси : Брама – Україна, 2013. – 1056 с.
9. Овсяннико-Куликовський Д. Н. Введение в ненаписанную книгу по психологии умственного творчества (научно-философского и художественного) / Дмитрий Николаевич Овсяннико-Куликовський // Овсяннико-Куликовський Д. Н. Литературно-критические работы : в 2 т. – М. : Художественная литература, 1989. – Т. 1. – С. 8–50.
10. Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери : [моногр.] / Марія Василівна Скаб – Чернівці : Рута, 2008. – 560 с.
11. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні / [редкол. : акад. І. К. Білодід та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
12. Якобсон П. М. Психологія чувств / П. М. Якобсон. – М. : АПН РСФСР, 1956. – 382 с.
13. Яковина О. П. Тарас Шевченко: істина – некоммуникативна реальність / Оксана Петрівна Яковина, Олександр Трохимович Слободян. – К. : Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2013. – 321 с.

Піддубна Наталія Віталіївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. Україна, 61168, м. Харків, вул. Блюхера, 2.

E-mail. piddubna-n@mail.ru

<http://orcid.org/0000-0003-0331-0496>

Nataliya Vitaliyvna Piddubna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor at the Ukrainian Language Department, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Ukraine, 61168, Kharkiv, Bliukhera Str., 2.